

Åse Kalkmuseum

(Anteckningar från ett besök där med amatöргеologerna, en försommarkväll i juni, Monica Kempe)

MUSEET

Det står en kornlada på nedre sidan E14 i Åse. Den var tänkt att flyttas och bli kalkmuseum, tills en byggmästare satte upp silhuetten av den på avsedd plats, och byn kom underfund om att den skymde utsikten. Så kornladan står kvar. Det gör däremot inte den gamla kalkbruksladugården, lofthusboden och stallet som fick stryka med när vägen drogs fram på sin nuvarande plats på 1960-talet.

Gården ifråga är *Jo-gården*, äldst i byn, med anor från medeltiden och bebodd av samma släkt fram till 1972. Den siste ägaren skänkte fastigheten till kyrkan, som inte tog chansen att bevara en gammal jämtländsk gård med inventarier och allt intakt, utan ställde till med auktion i tre dagar och sålde ut hela bohaget. Gården med två mangårdsbyggnader ägs numera av Alsens hembygdsförening. Den yngre byggnaden är renoverad med nytt kalkskurat golv och kalkmålade väggar i storstugan som används som kafé. Snart tillkommer stenslipningshörna, och det finns fina möjligheter till utställningar på övervåningen.

Själva kalkmuseet kom alltså att rymmas i en helt ny byggnad, som ligger lågt i terrängen och inte dominerar omgivningen. Museet, som öppnade sommaren 2000, har tillkommit som EU-projekt, och folk i bygden har villigt ställt upp med åtskilliga dagsverken. Ett museum om kalk och kalkbränning är inte ett vanligt museum, men var skulle det ligga om inte i Storsjöbygden, där kalkstenen haft så stor betydelse. Grundidén kan betecknas med epitetet ”kalkigt”, och hela området känns som en hyllning till kalkstenen:

Utanför museet skall byggas en kort slinga med kalkstenshögar från olika bruk: Åse, Mattmar, Lockne etc. Inuti museet skildras, med hjälp av jordglober, tidslinje och kalkstenar, hur Storsjöbygden bildades för ca 500 miljoner år sedan. Stenarna är till största delen lånade ur Birka folkhögskolas stora stensamling. Här berättas om världens kanske största blekeområde, om hur kalkbränningen gick till ute i byarna, om hur stenbrytningen gick till, med foton och med originalredskap från Åslägdens stenbrott, samt om kalkens stora betydelse inom olika områden. Alltså, ett mycket trevligt museum som väcker merintresse:

KORALLEN

För 570 miljoner år sedan exploderade livet i havet. Innan dess hade det varit för kallt för att liv skulle kunna utvecklas i någon större utsträckning. Ursprunget till kalkstenen är bl.a. koraller. Koraller lever i varma, grunda, salta hav. De lever på plankton och finns idag mestadels runt ekvatorn. De koraller och fossiler som hittas vid Storsjöns strand levde för 520 miljoner år sedan. Då låg Jämtland under havet vid dagens Australien. I 170 miljoner år låg så Jämtland under vatten, sen kom vi upp på torra land, ungefär vid ekvatorn.

BLEKET

När vatten rinner över kalksten utlöses kolsyra som gör vattnet grumligt. När en bäck rinner ut i en sjö kan det stillastående vattnet inte bära kalkutfällningen utan den sjunker till botten, som ett gråvitt pulver. Bleke består av 98 % ren kalk, men till skillnad från bränd kalksten går inte bleke att använda till gödsel, oklart varför. Bleke har använts att måla med, då blandad med limfärg.

Världens sannolikt största blekeområde är *Tysjöarna*, strax utanför Östersund. En av världens ledande experter på området, professor Hugo

Sjörs i Uppsala, som Curt Lofterud konsulterat, är inne på den tanken. Möjligen skulle det kunna finnas något större område i Ontario. Eftersom bleke inte har någon större ekonomiskt betydelse, är forskningsintresset ljunt. I Jämtland finns 600-800 blekeområden där bleken ligger i dagen, i Dalarna som kommer närmast, finns ca 20. Trots detta är inget blekeområde i länet skyddat! Tysjöarna består av ett 34 m tjockt lager bleke, bildat efter inlandsisen. Just Tysjöarna har, eller borde ha, ett trevärdigt riksintresse: Det är fågelskyddsområde, det är botaniskt värdefullt, av länets 29 orkidéarter finns här 16. Det finns guckusko i sådana mängder att man vid inventering slutade räkna vid 3000 st. Och så det geologiska värdet, bleken. Önskvärt vore att det blev naturreservat, men som området har 42 markägare, med smala skiften, förstår man svårigheterna. Tysjöarna dikades ut i slutet av 1800-talet. Innan dess var det en helt klar vattenyta. Värdet skogsmarksmässigt och betesmässigt är idag klent, och området slyar igen. Men här skall dock göras stig runt om området, med fågelskådartorn.

DEN VÄLSIGNADE KALKEN

Kalk är bra för mycket:

För växtligheten

Jämtland har fastlandets vackraste vägkanter tack vare kalken. Vägverket har inventerat våra dikesrenar och kommit fram till att det lönar föga att sätta upp skyltar med texten "Artrik vägkant" i Storsjöbygden, *alla* vägkanter är nämligen artrika. Istället tänker man sätta upp stora skyltar med information om vägkanternas rikedom vid infarterna. För att ge de ettåriga växterna en chans att fröså sig, får inte vägkanterna slås före den 15 augusti. På försommaren är dikesrenarna fulla av orkidéer. Av Sveriges när 50 orkidéarter växer 29 i Jämtland, i stora mängder.

För djuren

När Vångens hingstuppfödningssanstalt uppfördes 1903 för att rädda den nordsvenska hästrasen, var en av orsakerna till att den placerades just där, att de kalkrika betesängarna vid Alsensjön var bra för hingstarnas benstomme. Och kalken ger våra älgar deras ståtliga kronor.

För jordbruket

Hela Storsjöbygden är rikt jordbruksområde tack vare koralldjuren, som sjönk till botten när de dog och förkalkades. Kalken omsluter Storsjön och sträcker sig uppåt Strömsund. Jordbruksområdet täcker inte hela

kambrosilurområdet. Där det är för platt växte svårupplade myrmarker istället. Men att Storsjöbygden faktiskt är världens nordligaste och största jordbruksområde som ligger i inlandet, det kanske man inte tänker på.

För industrin

Av de många kalkstensindustrier som funnits här finns nu endast en kvar, i Brunflo. Den vackra brunflokalkstenen kan ses i många byggnader världen runt.

KALKBRÄNNINGEN

En "förindustriell" kalkugn kunde ha upp till fem pipor eller kanaler, där veden lades in. Hela ugnen byggdes upp av kalksten i lagom stora block, större nertill och mindre upptill. Ugnens form var rund och upp till 5 m djup, så det måste till långvirke att elda med. Veden måste också vara torr för att få upp temperaturen till de 8-900 grader som behövdes. Upp till en vecka kunde det ta innan kalken var genombränd, och eldningen pågick natt som dag. (Per Nilsson-Tannérs far har berättat hur han som liten pojke en natt fick följa med sin far till en kalkugnsbränning. Det var i slutet av bränningen, och i nattmörkret lyste hela ugnen bländande röd under stjärnhimlen. En oföreglömlig syn. I kalkmuseet i Åse har man tagit fasta på detta och målat taket orange, mycket effektivt mot de grå blekemålade väggarna.)

När kalken var färdigbränd fick den ligga och svalna några dagar innan den fraktades därifrån. Den brända kalken kunde också släckas med vatten. (Den kalk som fraktades på järnvägen från Åse till stan släcktes inte, utan fick ligga ute så att regn och fukt släckte den. Det kunde därför fräsa och ryka om vagnarna ibland.)

Den färdiga produkten användes mest till murbruk, men även till kalkstrykning av väggar och tak. För att försöka återhämta den idag förlorade kunskapen om kalkbränning med s.k. fältugnar, ska kalkmuseet så småningom försöka bygga och bränna en kalkugn.

KALKUGNEN FRÅN 1800-TALET

I slutet av 1870-talet byggdes en fyripipig kalkugn i Trång. Ugnen brändes aldrig ner, utan står än idag kvar ute i skogen, som ett monument från svunna tider. Hembygdsföreningen har gjort en vandringsslinga från museet till ugnen, med informationstavlor även över andra intressanta saker längs stigen.

KALKINDUSTRIN

Stenbrytning och kalkbränning var alltså vanlig på många håll inom silur-området runt Storsjön och upp till Strömsundstrakten sedan lång tid tillbaks. Den kalkbruksmurade Kastalen i Brunflo från 1100-talet är ett gott bevis på detta, så också de många bevarade gjutna kalkbruksladugårdarna från 1800-talet. (Lämningar efter själva fältugnarna finns i skogarna, men kan möjligen vara svåra att upptäcka.)

När behovet av kalk ökade etablerades kalkbruk av mer industriell karaktär på flera håll, med modernare typer av ugnar och tillverkning för andra ändamål.

Några exempel på kalkbruk som funnits i Jämtland:

Tands kalkbruk, Lockne

Här anlades tidigt två stationära kalkugnar, där kalkbränning skedde i förhållandevis stor skala. Efter Sundsvallsbranden 1888 fraktades stora mängder kalk härifrån till uppbyggnad av Stenstaden. Kalkbränningen i Tandsbyn upphörde efter första världskriget.

Mattmars kalkbruk

1903 började kalkbränningen i industriell skala. 1938 sysselsattes 40-talet män året om vid de bägge ugnarna. Stora mängder kalk gick till industrin, men också till länets jordbrukare. Driften upphörde i slutet av 1950-talet.

Könsta kalkberg, Offerdal

När cellulosaindustrin startade fick kalkstenen ett nytt användningsområde. Rå kalksten brukades vid tillverkningen av sulfitlut som användes till fliskokningen. 1903 började Hissmofors AB bryta kalksten som fraktades med pråm och järnväg ner till sulfitfabriken.

Strå kalkbruk, Åse

Bonden Per Nilsson i Åse hade börjat bränna kalk mer industriellt redan i slutet av 1800-talet. Han skickade först kalken med båt till Östersund, efter 1882 med järnväg. (Den provlåda med sten som Per Nilsson presenterade för sina kunder finns idag i kalkmuseet.) Per Nilssons kalk-

bränning upphörde 1905 när konkurrensen från moderna tornugnar blev för svår.

Kalkprov från 1931 visade att kalkstenen i Åse hade mycket hög kalkhalt och därför väl lämpade sig för industriändamål. AB Strå kalkbruk etablerade sig här och drev bruket fram till nedläggningen 1961.

Åse Sten AB fortsatte kalkstensbrytningen i Åse och levererade råsten till Wifstavarf i Timrå. I Åslädden, 3 km väster om Trångsviken, bröts kalksten till Hissmofors från 1920-talet. När SCA övertog driften och lade ner sulfitfabriken 1968 var kalkepoken i Åslädden över.

Berge kalkbruk, Offerdal

Även Bergekalkstenen innehöll hög kalkhalt och kalkbruket startade i början av 1930-talet. Bränningen pågick vanligtvis under april - november. 1938 producerades t.ex. 900 ton kalk. Verksamheten sysselsatte då åtta män. Bruket lades ner 1957.

Brunflo

I Brunflo fick kalkstensbrytningen en annan inriktning, när Gusta stenhuggeri startade 1902 för brytning av kalksten för förädling till byggnadsändamål. Brytningen i Brunflo är den enda som klarat konkurrensen och finns kvar än idag, nu som Jämtlandskalksten AB. 80 % av produktionen går på export, bearbetning sker i Ytterhogdal. För den som är intresserad av att studera Gustas historia finns dess arkiv på Landsarkivet.

VÄGSKÄRNINGARNA

Till kalkmuseet hör också två bergskärningar längs E14. Båda är skyltade (maj-september) som "Geologisk sevärdhet". Den ena hittar man ca 2 km västerut från museet. Man vandrar längs bergväggen och hittar bl.a. bikakekorall, en mycket vanlig fossil i Storsjöbygden. Till hjälp kan man köpa en folder som visar exakt var korallerna sitter. Den andra bergskärningen hittar man 500 m väster om nedfarten till Trångsvikens samhälle. Man vandrar en kort stig upp till en utsiktsplats över E14. Rakt över vägen syns kollisionen mellan skifferskollan och kalkstenen som en bred spricka i bergväggen. Ingen lärobok kunde åskådliggöra detta bättre än naturen själv! Vid utsiktsplatsen finns också en överskådlig informationstavla.

LÄSTIPS

Nils G Åsling, Kalk och kalkbruk i jämtländska bygder. Östersund 2000.
(Åsling berättar om kalkbrytningen i Jämtland, med tonvikt på Åse och Trång. Här finns hänvisningar till flera andra skribenter i samma ämne. Häftet finns att köpa i Åse Kalkmuseum.)

J. W. Strömgren, Industri och hantverk i Jämtlands län. Östersund 1939.

© Monica Kämpe